

ТВОРЧИСТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО

У статті проаналізовано вплив творчості Григорія Сковороди на світогляд і поетику Івана Котляревського. Розглянуто особливості "сковородинства" письменника на прикладі його п'єси "Наталка Полтавка".

Ключові слова: *неперервність літературного процесу, бароко, давня українська література, нова українська література, моральна чеснота, добро, щастя, серце.*

В статье проанализировано влияние творчества Григория Сковороды на мировоззрение и поэтику Ивана Котляревского. Рассмотрено особенности "сковородинства" писателя на примере его пьесы "Наталка Полтавка".

Ключевые слова: *непрерывность литературного процесса, барокко, древняя украинская литература, новая украинская литература, нравственная добродетель, добро, счастье, сердце.*

The article deals with the analysis of effect of Hryhorii Skovoroda's works on outlook and poetics of Ivan Kotlyarevsky. The features of "skovorodynstva" in Ivan Kotlyarevsky's plays "Natalka Poltavka" are examined.

Key words: *continuity of the literary process, Baroque, an ancient Ukrainian literature, the new Ukrainian literature, moral virtue, goodness, happiness, heart.*

Спроби встановлення співвідношення творчості Григорія Сковороди та Івана Котляревського як "об'єктивної історико-літературної реалії" [2, с.184] не нові у нашому літературознавстві. Від перших десятиліть ХІХ ст. і донині простежуємо появу наукових розвідок, які виявляють не тільки проблеми рефлексії традиції "останнього барокового письменника" в "Енеїді" та п'єсах "першого класика нової української літератури", але і більш присутній для вітчизняної культури дискурс: "про стосунок нової української літератури до літератури старої, чи давньої" [13, с.162]. Без сумніву, "Котляревський не постав отак собі несподівано, як Венера з шумовиння морського", [4, с.202], його творчість "по-своєму закорінена в попередній українській літературній традиції" [13, с.200], зокрема бароковій. Услід за М.Грушевським можна твердити і про "сковородинство" [3, с.105-106] як специфічний комплекс історично і соціально зумовлених національних рис духовного життя, в якому формувався Іван Котляревський як особистість і як митець. Відтак зрозуміла світоглядна й естетична обумовленість звернення автора "Наталки Полтавки" до творчої спадщини мислителя. Вроджена "склонність" української людини до "добра", "розумність" совісного несуетного життя, чутливість доброго серця, чесноти милосердя і співчуття, постульовані драматургом, – це відгуки його свідомого "сковородинства".

Найбільш виразно вони проступають у хрестоматійній "малоросійській опері" "Наталка Полтавка". Її простий сюжет розгортається поза межами "города багатого": судовий урядовець Тетерваковський прагне одружитися з Наталкою, мешканкою Полтави. Дівчина спочатку не згоджується на шлюб з "письменним, чиновним паном", бо кохає свого названого брата Петра, вигнаного колись старим Терпилом через те, що за соціальним і майновим станом він був "нерівнею" його дочці. Проте, як "добра донька", вона піддається на слізні вмовляння матері і подає рушники нелюбові. За законом жанру, з'являється Петро, який "чотири годи" мандрував у пошуках заробітку, і дізнавшись, що кохана вже засватана, відрікається від неї і віддає гроші, щоб "пан возний ніколи не попрекнув,...що взяв бідну" і

на неї "іздержався" [5, с.248]. Шляхетний жест хлопця розчулює присутніх: Возний просить Терпилиху благословити закохану пару, оперуючи прислів'ям "Где два б'ються – третій не мішайсь! і...що насильно милим не будеш" [5, с.249].

Іван Котляревський зображує духовну цілісність морально довершеної людини, наділеної вродженими чеснотами – схильністю до добротворення, здатністю любити і прощати, тонко відчувати болі і турботи ближнього, універсальний світ людяності і порядності, які локалізуються у національному духовному просторі – Полтаві. Прикметно, що сам конфлікт п'єси та його вивершення ґрунтуються на ідеї "гармонії людини з самою собою, зі світом і з Богом" [7, с.249].

Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона.
Їх бог благословляєть,
Добро їм посилаєть
І з ними вік живєть [5, с.233], –

співають дійові особи п'єси, озвучуючи авторську концепцію щастя як гармонії, спокою, душевного миру, духовної єдності, закоріненої у моральній традиції, вірі, чесній праці. Тобто Іван Котляревський дивиться на своїх персонажів "очима сквородинця" (М.Грушевський).

Більш виразно вплив Григорія Сковороди на автора драми можна простежити на прикладі образу Возного.

Як відомо, Возний – це судовий урядовець у Польщі, Великому князівстві Литовському та Україні. Така посада існувала до початку XIX ст. і зникла разом з реформуванням адміністративної системи Російської імперії. У другій половині XVIII ст. в обов'язки такого чиновника входило збирання й опрацювання матеріалів щодо підтвердження дворянського походження.

У персонажа промовисте прізвище – Тетерваковський. На перший погляд, воно походить від слова "тетервак" – "великий лісовий птах ряду курячих із чорним (у самиці – пістрявим) оперенням, який є цінною дичиною", яке натякає на бундючню і не завжди розумну поведінку персонажа. Проте треба прислухатися до думки О.Русова, підтриманої свого часу С.Єфремовим, а пізніше – М.Сулимою та Є.Нахліком, що у прозиванні Возного простежуються натяки на творчість Григорія Сковороди, зокрема на його притчу "Убогий Жайворонок".

Щоб зрозуміти це, слід вдатися до просторого цитування твору поета-філософа. Як відомо, у Григорія Сковороди значну смислотворчу роль відіграють епіграфи. Так, він ставить за мотто до притчі рядки з Біблії: "Той избавит тя от сѣти ловчія..." (Псалтир, 91: 3), "Бдите и молитесь, да не внидите в напасть" (Євангеліє від Луки, 22: 46), "Горе вам, богатолубцы, яко отстоите от утѣшенія вашего" (Євангеліє від Луки, 6: 24), "Блажени нищии духом..." (Євангелія від Матвія, 5:3). Вони, власне, є алегоричним відповідником "сили" – основної моралізаторської ідеї притчі "Убогий Жайворонок", якою користується й Іван Котляревський. Репрезентантом його кредо виступає Наталка – справжня християнка, котра покладається на Божу волю, не шукає матеріальної вигоди, не йде на компроміс із совістю і "сродністю". Найосновнішою цінністю дівчини є її "добре ім'я", яке включає в себе не тільки репутацію, але, насамперед, співмірність зовнішнього і внутрішнього чинників її як цілісної людини. Їй вдається не потрапити в тенета суспільної марноти, тоді як Возний, подібно до сквородинівського Тетервака, впадає у спокусу "земного града" з його матеріальними благами.

Пригадаймо, що на початку Сковородиної притчі зображено Тетервака, який, "налетѣв на ловчую сѣть, начал во весь опор жрать тучную ядь. Нажрався по уши, похаживал, надуваясь, вельми доволен сам собою, аки буйный юноша, по модѣ одѣтый. Имя ему Фридрих. Родовое же, или фамильное, прозвание, или, как обычно в народѣ говорят, фамилия – Салакон" [12, с.120]. У примітці філософ зазначає, що "Салакон есть еллинское слово, значит нищаго видом, но лицемѣрствующаго богатством фаступа. Сих лицемѣров

преисполнен мір. Всяк до единого из нас больше на лице кажет, нежели имѣет; даже до сего сатанинское богатство нищету Христову преодолѣло, осквернив сим лицемѣріем и самыя храмы божіи, и отсюду выгнав нищету Христову, и отвсюду; и нѣсть челоуѣка, хвалящагося с Павлом – нищетою Христовою" [12, с.120]. У розмові із Жайворонком Тетервак вихваляється своїм чином і вмінням отримувати матеріальний зиск, пристосовуватися до обставин.

Пояснюючи затаєний смисл свого твору, Г.Сковорода у листі-посвяті "любезному другу, Федору Ивановичу Дискому" зауважив: "да не соблазнит тебѣ, друже, то, что тетервак назван Фридриком. Если же досадно, вспомни, что *мы всѣ таковы* (курсив наш. – В.С.). Всю вѣдь Малороссію Велероссія нарицает тетерваками. Чего же стыдиться! Тетервак вѣдь есть птица глупа, но не злобива. Не тот есть глуп, кто не знает (еще все презнавшій не родился), но тот, кто знать не хочет. Возненавидь глупость: тогда, хотя глуп, обаче будешь в числѣ блаженных оных тетерваков: "Обличай премудраго – и возлюбит тя" [12, с.119]. Якщо ж пам'ятати, що "Наталка Полтавка" постала великою мірою як національна культурна опозиція водевілю "Казак-стихотворец" Александра Шаховського [Детальніше про це див.: 10], то ці Сковородині міркування прирошують зміст п'єси. І навпаки, "малоросійська опера", за твердженням Л.Ушкалова, "є не чим іншим, як варіацією на тему "Убогого Жайворонка" Сковороди. Принаймні у своїй "Наталці Полтавці" Котляревський говорить про *єство української людини*, сперечаючись із "сторонніми людьми" (тут: москалями), які не годні того єства збагнути" [13, с.171].

Персонаж Івана Котляревського, услід за своїм "прототипом", проходить шлях від посадової всездозволеності, дрібношляхетської бундючності, пристрасті до багатства, марносластва і виправдання дрібних грішків "потребою часу", до відродження природної доброти. Відтак він, як Сковородин Тетервак, "птица глупа, но не злобива". З огляду на книжне мовлення, зокрема, громіздкі перелічувальні ряди, квітчасті синоніми, складі риторичні конструкції, а також чутливо-сповідальні ромansi, що так нагадують "пісні світські" – Тетерваковський вихований у бароковій естетичній та етичній системі. Припустимо, що саме такий українець намагається пристосуватися до нових суспільно-політичних умов, за яких його ментальна природа зазнає певної деформації, притому вступаючи у суперечність між розумом і серцем. Дошукуючись до чужих титулів у старих фоліантах, він застигає, "консервується" "серцем", бо не має можливості виявити свою чуттєву природу, не робить добра. Водночас, живучи "хоть не так, як люди, а хоть побіля людей" [5, с.223], він засвоює новочасні суспільні цінності і стереотипи. Особливо це стосується психології чиновника, котрий бажає з усього мати зиск, аби швидко, "недорогим коштом" урвати "копійку" чи самоствердитися за рахунок влади над слабшим. У 3-й яві І дії про це говорять Возний і Выборний.

"Возный. Не розказовав же пан Щипавка якої новини?

Выборный. Де то не розказував! Жалувався дуже, що всьому земству урвалася тепер нитка, що не тільки засідателям, но самому комісарові уже не те, як давно було... Така, каже, халепа, що притьмом накладно служити. Бо, каже, що перше дурницею доставалося, то тепер або випросити треба, або купити.

Возный. Ох! правда, правда; даже і в повітовому суді, і во всіх присутственных містах унініє воспослідовало; малійшая проволочка ілі прижимочка просителю, як водилося перше, почитається за уголовное преступленіє; а взяточку, сиріч – винуждений подарочок, весьма-очень іскусно у істця ілі отвітчика треба виканючити. Та що і говоріть! Тепер і при рекрутських наборах вовся не той порядок ведеться. Трудно становиться жить на світі" [5, с.222].

Власне, такі меркантильні міркування заважають Возному правильно орієнтуватися в ситуації з Наталкою. З одного боку, він "всею душею, всею мислію і всім серцем" любить дівчину, щиро бажає з нею одружитися, а з другого, аби переконати "доводами сильними довести її до брачного ... ложа на законном основанні" [5, с.224], просить виборного "увернутись – тес-то як його – хитро, мудро, недорогоим коштом; коли що ж, то можна і

брехнути для обману, приязні ради" [5, с.224]. На щире зауваження Макогоненка, що "брехати і обманювати других – од бога гріх, а од людей сором" [5, с.224], Возний просторо відповідає, що "тепер" брешуть усі, що лож – це ментальна ознака часу, й узагальнює тезу "Всі грішні, та іще і як! І один другого так обманюють, як того треба, і як не верти, а виходить – кругова порука" [5, с.224] пісню "Всякому городу нрав і права" – перелицьованим варіантом "Пісні 10-ї" "Саду Божественних пісень".

Сковородина псалма була відома ще за життя автора: вона не тільки передавалася у списках, але й виконувалася кобзарями і лірниками. Хоч на позір твір і концентрує в собі критику суспільного буття останньої третини XVIII ст., проте більше стосується проблем духовних, головню – людських "різнопут", безглуздості (нерозумності) мирського меркантильного існування, яке будь-якої миті може обірвати "замашная коса" "смерті страшної". Епіграфом до "Пісні 10-ї" є слова з книги Ісуса, сина Сирахового, "Блажен муж, иже в премудрости умрет и иже в разумѣ своем поучается 2 святынь". Це ключ до розуміння авторового задуму, те "зерно", "з якого здійснюється "проростання божественної мудрості в житті людини" [1]. Перша строфа являє собою осмислення з гораційвського ("Quot capita, tot mentes") узагальнення про мету й сенс життя, які кожен тлумачить по-своєму:

Всякому городу нрав и права.

Всяка имѣет свѣй ум голова.

Всякому сердцу своя есть любовь.

Всякому горлу свой есть вкус каков [11, с.67].

Далі концепт "безлічі смаків" "трансформується у строкату мозаїку актуальних реалій соціального життя, побутових деталей, зримих прикмет повсякденності" [2, с.185]. Бароковий мотив швидкоплинності земного життя, яке потребує здобування не матеріальних, а духовних скарбів, вивершується в ідеалі людини, "чія совѣсть, как чистый хрусталь". Оце і є по-сковородинівськи "розумне" перебування відміряного Богом земного шляху.

Іван Котляревський використовує лише перші два рядки "Пісні 10-ї", тим самим вводячи реципієнта у впізнаваний контекст відомої псалми, яка концентрує у собі моральні імперативи поета-філософа. Наступні ж слова Возного протилежні ідеї чистої совісті, чесності перед Богом і людьми, це самовиправдання (брехня – благо), яке засвідчує викривлене уявлення персонажа про те, що обман, стягання, хабарництво та ієрархічна сваволя можновладців ("всякий з другого бере за своє") є рушіями суспільного успіху, законом функціонування суспільства:

Всяк, хто не маже, то дуже скрипить,

Хто не лукавить, то ззаду сидить;

Всякого рот дере ложка суха –

Хто ж есть на світі, щоб був без гріха? [5, с.227].

Повчаючи Виборного, Тетерваковський "розпускає пір'я", як Тетервак, який у Григорія Сковороди говорить так: "Не вчера я рожден, да и протерся меж людьми, слава богу. Мода и свѣт есть наилучший учитель и лучшая школа всякія школы. Правда, что было время, когда и нищих, но добродѣтельных почитали. Но нынѣ свѣт совѣм не тот. Нынѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак, хотя бы то был воистину израильтянин, в нем же лѣсти нѣсть [12, с.122]. Тож цінне те, що висувається на позір, нікого не цікавить твоя внутрішня – добра чи зла, чеснотна чи злочинна – сутність. "Не тот прав, кто в существѣ прав, но тот, кто вѣдь не прав по истѣ, но казаться правым умѣет и один токмо вид правоты имѣет, хитро лицемѣрствуя и шествуя стезею спасительныя оныя притчи: концы в воду. Вот нынѣшняго свѣта самая модная и спасительная премудрость! Кратко скажу: тот един есть счастлив, кто не прав вѣдь по совѣсти, но прав есть по бумажкѣ, как мудро глаголют наши юристи" [12, с.122].

"Право" Тетерваковського полягає у силі його влади, яка дається не тільки посадою і соціальним та майновим станом, а й освіченістю. Тему "письменності" у п'єсі можна трактувати кількома способами. Як може здатися на перший погляд, Іван Котляревський, подібно до "Енеїди", відтворив іронічно-поблажливе народне ставлення до високозаносних

академічних знань. Так, Микола, плануючи піти до чорноморців "тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і черкес бити", міркує: "Тільки там треба утаїти, що я письменний: у них, кажуть, із розумом не треба висовуватись..." [5, с.235]. Тут мовиться не про невігластво, а, швидше, – про тетерваківське пишання своїм суспільним статусом, зверхність над простолюдом, неприйнятну у демократичному середовищі. А "письменний" Возний смішний у громіздких і нарочитих освідченнях, у словах-паразитах, які знижують темп мовлення і підсвідомо допомагають відшукати потрібні – ще пишніші слова: "Не в состоянії поставить на вид тобі сили любові моєї. Когда би я іміл– теє-то як його – сколько языков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько зап'ятих в Магдебурзьком праві, то і сих не довліло би на восхваленіє ліпоти твоєї! Єй-ей, люблю тебе до безконечності" [5, с.220].

Але треба шукати глибший підтекст у такому авторському вивершенні образу. Іван Котляревський услід за Григорієм Сковородою стверджує, що коли раціональні знання, інтелект не приносять користі ближньому, то вони не є суспільною цінністю. "Письменство" – це ознака цивілізованості, прилучення особи до елітарної поведінкової моделі, перебування на певному ієрархічному щаблі. Людина системи, Возний шанує освіченість напевне, як соціальну категорію, автоматично наділяючи її носіїв особливими чеснотами. Тому й не розуміє, чому Наталка відмовила "тахтауловському дячку", писареві із Восьмачок і "підканцеляристу із суда по імені Скоробреха", адже вони – шановані в його колі люди. Натомість його повірений у сердечних справах Макогоненко чітко пояснює, на що у фразі "знайся кінь з конем, а віл з волон" натякала Наталка: проста людина добре усвідомлює ієрархічні станові стосунки, "письменство" – то сфера тих, хто може це собі дозволити, а дівчині "треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів хліб робити і щоб жінку з матір'ю годовав і зодягав" [5, с.223]. Це і думка про стану рівність, і про сім'ю як матеріальне й духовне партнерство, і здобуте власним досвідом переконання, що освіта ще нікого не зробила абсолютно моральним чи щасливим. Власне, про це згадує той же Вибірний, коли аналізує, що сталося з Наталчиним батьком. Його намагання вийти зі свого суспільного стану призвело до фатальних наслідків: "...Терпило, понадіявшись на своє багатство, зачав знаходитись не з рівнею: зачав, бач, заводити бенкети з повитчиками, з канцеляристами, купцями і цехмистрами – пив, гуляв і шахрував гроші; покинув свій промисл і мало-помалу розточив своє добро, розпився, зачав гримати за Наталку на доброго Петра і вигнав його із свого дому; послі, як не стало і посліднього сього робітника, Терпило зовсім ізвівся; в бідності умер і без куска хліба оставив жінку і дочку" [5, с.225]. Власне, цей – персонаж поведився, як сквородинівський Тетервак, живучи не за природою і забуваючи своє духовне покликання.

Возний не усвідомлює цього, переступаючи через попередження "природних людей" у недоцільності, а відтак – нерозумності його "хитро облаштованого" сватання. Донедавна все виходило так, як він хотів, а з поверненням Петра непокірна Наталка відмовляється одружитися з чиновним паном. Тетерваковський гнівається і страхає нерозумних пейзанів, обіцяючи швидко і жорстку розправу. І тут Іван Котляревський застосовує типовий для сентименталістської драми поворот сюжету: Петро, щоб захистити людей, яких він любить усім *серцем*, жертвує своїм щастям і своїми грошима. Тут, за слухним зауваженням Є.Нахліка, "доброчесна чутливість Петра зворушує возного і викликає у відповідь його чутливу доброчесність. Кульмінація п'єси пропонує ще один висновок: родову сутність людини, її природну доброту можна пробудити саме через душевну розчуленість" [8, с.53]. Справді, шляхетні вчинки простих (природних) людей змушують Возного вдатися не просто до чинення "добрих діл", яких "за недосужністю по должности і за другими хлопотами, доселі ні одного не зділал" [5, с.249], а до жертвності, приклад якої дають не "письменні", знатні особи, а відкриті серцем до Бога й краси "добродії". Він по-сковородинівськи проходить свій "трудний шлях" до добра, "пізнає себе" – свою істинну сутність і життєвий замір.

Концепт "добро" є стрижневим у п'єсі: чоловіки використовують звертання "*добродії*", Вибірний стверджує, що у Наталки – "*добре* серце", що дівчина потребує як подружжя

"хазяїна *доброго*", що Петро "*добрий*", та й сам Макогоненко схарактеризований як "чоловік *добрий*", хоч і хитрий. Микола радить закоханим молитись Богу і сподіватися від нього "*всього доброго*", а у фіналі п'єси вигукує: "От-такові-то полтавці! Коли діло піде, щоб *добро* зробити, то один перед другим хватаються" [5, с.249]. Йдеться про природну доброту людини, концентровану в її жертвних богоугодних учинках, у любові й пошані до ближнього, у співчутті і духовній підтримці. Доброта ця може бути і не розумною, як у Сковородиноного Тетервака, але сердечною, тобто чуттєвою, інтуїтивною. Кожна людина від природи добра, та й "зла як такого не існує, зло є відсутність добра, хаос, що настає внаслідок втрати внутрішньої міри, симетрії, порядку" [9, с.219]. Безпосередній вплив традиції Григорія Сковороди можна вбачати і в моралізаторській "силі" п'єси:

Нехай злії одні плачуть,
Бо недобре замишляють;
А полтавці добрі скачуть,
Не на зло другим гуляють.
Коли хочеш бути щасливим,
То на бога полагайся;
Перенось все терпеливо
І на бідних оглядайся [5, с.250].

З огляду на цитовані уривки з притчі мандрівного філософа та авторську позицію Івана Котляревського, можна стверджувати про послідовне творення ідеалізованого образу українства, який репрезентують у п'єсі "от такови-то полтавці".

Список використаних джерел

1. Архієпископ Харківський і Полтавський Ігор (Ісіченко). Сакральний простір "Саду божественних пісень" Григорія Сковороди. Лекція на форумі книговидавців (Львів, 14 вересня 2012 р.) // <http://bishop.kharkov.ua/en/node/233>
2. Барабаш Ю. К проблеме "концы – переходы – начала". В связи с одной сквородинской реминисценцией у И.Котляревского / Ю.Барабаш. // Вопросы литературы. 1997. – №3. – С.183-201.
3. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М.С. Грушевський. – Репринт. вид. - К. : Освіта, 1992. - 192 с.
4. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С.О.Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688с.
5. Котляревський І.П. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / І.П.Котляревський. – К.: Наукова думка, 1982. – 317 с.
6. Лімборський І. Європейське та українське Просвітництво: незавершений проект?.. / І.Лімборський. – Черкаси: ЧДТУ, 2006. – 363 с.
7. Мороз Л. Класицизм і драматургія Івана Котляревського / Л.Мороз // Рідний край. – 2003. – №2 (9). – С.93 – 98.
8. Нахлік Є. Творчість Івана Котляревського: Замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання (з погляду літературних напрямів і течій) / Є.К.Нахлік. – Львів: ОЛІР, 1994. – 67 с.
9. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М.Попович. – К.: Майстерня Білецьких, 2008. – 256 с.
10. Сарапин В. "...По-нашому і про нас писати...": "Наталка Полтавка" як національна художня опозиція до водевілю "Казак-стихотворец" Олександра Шаховського / В.В.Сарапин // Рідний край: Альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2009. – №2 (21). – С.124-133.
11. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 531 с.

12. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 576 с..
13. Ушкалов Л. Есеї про українське бароко / Л.Ушкалов. – К.: Факт – Наш час, 2006. – 284 с.

Стаття надійшла до редакції 6 лютого 2013 року